

Тема 4. Господарство та економічна думка суспільства європейської цивілізації в період середньовіччя (V–XV ст.)

План

1. Господарство суспільств Європейської цивілізації в період середньовіччя.
2. Економічна думка Сходу в період середньовіччя.
3. Економічні ідеї західноєвропейських мислителів у добу середньовіччя.
4. Економічна думка України в період середньовіччя.

1. Господарство суспільств Європейської цивілізації в період середньовіччя

Хронологічні межі епохи середньовіччя охоплюють період з V до середини XVII ст., який у європейських народів був пов'язаний із зародженням, пануванням та розкладом феодалізму.

Сучасна історична наука трактує феодалізм як соціально-економічну систему, яка існувала у Західній та Центральній Європі у період середньовіччя, хоча її окремі риси були притаманні й іншим регіонам світу в різні епохи.

Особливості середньовічного періоду еволюції - людського суспільства пов'язані:

- з домінуванням натурального господарства, визначальним впливом на життя суспільства традицій та звичаїв;
- пануванням великого феодалного землеволодіння, дрібним селянським землекористуванням;
- позаекономічним примусом безпосередніх виробників;
- широким розвитком відносин корпоративного типу (общин, ремісничих цехів, купецьких гільдій тощо);
- формуванням європейських народностей та утворенням централізованих держав;

- політичною роздробленістю та ієрархічною структурою влади;
- пануванням богословного, теологічного світогляду, за якого найвищим джерелом істини визнавалось Священне писання;
- зростанням влади та економічної могутності церкви.

2. Економічна думка Сходу в період середньовіччя

Середньовіччя - це тривалий період у розвитку суспільства, який має характерні, особливі форми соціального, політичного та культурного життя. В цю історичну епоху людство пішло значно далі шляхом розвитку матеріальної та духовної культури.

Феодальне суспільство як у Західній так і у Східній Європі, а також і в інших країнах інших континентів пройшло в своєму розвитку три основні стадії:

- раннього періоду;*
- розвинутого;*
- пізнього феодалізму.*

Етапи феодалізму в цілому для країн Західної Європи визначаються з V до середини XVII ст., від падіння Західної Римської імперії до англійської буржуазної революції.

Тривалість доби раннього феодалізму:

- з V до X ст. включно;
- розквіту феодалізму - з XI по XV ст.;
- завершальна стадія, розклад феодального суспільства - з XV ст. до середини XVII ст.

На першому етапі найбільш важливим процесом у соціально-економічній сфері було становлення феодальних відносин, стрижнем яких є формування феодальної власності на землю. Цей процес відбувався двома шляхами.

Перший шлях - через *селянську громаду*. Наділ землі, яким володіла селянська родина, переходив у спадок від батька до сина (а з VI ст. - і до дочки) і був їх власністю. Так поступово формувався *аллод* - земельна власність, що вільно відчужується.

Аллод прискорив майнове розшарування серед вільних селян: землі почали концентруватися в руках громадської верхівки, яка вже виступає як частина класу феодалів. *Таким чином, це був шлях формування вотчинно-аллоїдальної форми феодалльної власності на землю, особливо характерної для германських племен.*

Другий шлях - формування феодалної земельної власності і отже, усієї феодалної системи - практика земельних пожалувань королем або іншими великими землевласниками-феодалами своїм наблизеним. Спочатку *ділянка землі (бенефіцій)* надавався васалу лише за умови несення служби та на час його служби, а сеньйор зберігав верховне право на бенефіцій. Поступово права васалів на землі, що були пожалувані, розширювалися, адже сини багатьох васалів продовжували служити сеньйору свого батька. Крім того, важливими були й чисто психологічні причини: характер стосунків, що склались між васалом та сеньйором. Відданість цінилась дорого, і бенефіцій все частіше ставав майже повною власністю васала, переходячи від батька до сина. Земля, яка передавалася у спадок, отримала назву *ленд* або *феод*, а її власник - феодал, звідки і назва суспільно-економічної системи - феодална.

Визначення форм феодалного землеволодіння, що сформувалися в Західній Європі:

- ✓ Аллод - повністю незалежне спадкове землеволодіння; земля, що вільно відчужується.
- ✓ Бенефіцій - умовна, неспадкова форма землеволодіння, що передбачає несення певної служби, найчастіше військової.
- ✓ Феод - умовна, спадкова форма землеволодіння, що передбачає прийняття васальної присяги сюзерену - феодалу, який надав землю. Присяга зобов'язувала васала воювати під командою сюзерена та за необхідності викупати останнього з полону.

Господарство феодала носило багатогалузевий характер, що пояснюється необхідністю в умовах панування натуральних відносин забезпечувати всі потреби феодала.

Орні землі феодалного маєтку ділились на дві частини:

- панські (домен);*
- селянські.*

Період раннього середньовіччя характеризувався досить низьким рівнем розвитку продуктивних сил, що визначало форми особистої та поземельної залежності селянина від феодала.

Основною формою взаємин феодала та селянина була феодална рента, яка виступала в трьох видах:

- у вигляді відробіткової ренти;
- продуктової ренти;
- грошової ренти.

З розвитком ринку, в період трансформації феодалних відносин у капіталістичні відносини починає переважати рента грошова. Процес переходу до грошової ренти від двох перших форм рентних відносин називається комутацією ренти. При цьому феодална залежність селян звичайно зменшувалась або зовсім знищувалась. Подібного типу господарства переважали у більшості країн Західної Європи.

В IX-X ст. посилюється суспільний поділ праці, що сприяло нагромадженню виробничого досвіду та вдосконаленню продукції, яка вироблялася. У великих маєтках з'являються спеціалісти як сільськогосподарського виробництва і професіонали-ремісники.

Середньовічне місто виникає як осередок ремісників та торгових людей. У Західній Європі феодальні міста перш за все з'явилися в Італії та Франції: Венеція, Генуя, Марсель, Піза тощо. Міста виникали на землях короля або великих феодалів і були їм досить вигідними, адже вони приносили значні доходи у вигляді податків від ремесла та торгівлі. Одночасно власність феодала на землю, де виникає місто, означала певну досить істотну залежність від феодала.

У період розквіту феодалізму населення міст усе більше обтяжує їх підлегле становище щодо сеньйора (феодала), який володіє міською землею та регламентує життя міщан. Це приводить у *XII-XIII ст.* до так званих комунальних революцій - від відкритих збройних виступів до викупу мешканцями міст власних привілеїв та вольностей у сеньйорів за гроші.

- ✓ *Банки* нагромаджували значні суми, які потім давали у позику під великий відсоток.
- ✓ *Лихварський капітал* в основному кредитував престижні видатки феодалів (купівля предметів розкоші) та воєнні видатки держави.
- ✓ *Багаті банківські контори* створювали власні торговельні та промислові підприємства, а великі купці спрямовували вільний капітал у кредитно-лихварську сферу.

Так виникали торговельно-банкірсько-лихварські фірми, які відіграли важливу економічну та політичну роль у феодальній Європі.

Формування централізованих пізньофеодальних монархій у XV ст. створило необхідні передумови для уніфікації грошових систем в рамках окремих держав, що сприятливо вплинуло на розвиток грошово-кредитних відносин у Західній Європі.

Францію часто називають класичною країною феодалізму, і це визначення стосується не лише економіки, але і її державного устрою. Саме тут досягла закінченого виразу притаманна феодалізму ієрархія у вигляді васалітету, економічний зміст якого полягає у перерозподілі феодальної ренти між пануючими верствами населення.

Феодальна ієрархія:

- очолювалася держава королем;
- королівськими васалами були найбільші феодали - герцоги, графи;
- їхніми васалами, у свою чергу, вважалися середні та дрібні феодали - лицарі;
- васал підпорядковувався лише своєму сюзерену, за його наказом і за свій рахунок збирав ополчення, яке й охороняло володіння сюзерена від зовнішніх ворогів, а також було апаратом позаекономічного примусу селянства.

Проте ця система нерідко порушувалася, в результаті чого територія Франції ставала театром руйнівних внутрішніх та зовнішніх війн.

До XIV ст. вже виділяються головні зони сільськогосподарської спеціалізації:

- Північна та Центральна Франція - основна житниця.
- Південна - база виноробства тощо.
- Економічна думка Сходу в період середньовіччя.

Економічна думка країн Сходу у середні віки успадкувала основні ідеї мислителів стародавнього світу щодо питань управління країною, оподаткування населення, збагачення держави, організації сільського господарства як пріоритетної галузі економіки. Її характерною рисою була натурально-господарська орієнтація, алегоричність та невіддільність від символічного характеру східної культури.

а) *Економічна думка середньовічної Індії* відобразила жорстку станову ієрархію суспільства та специфіку індійської землеробської общини як саморегульованого соціально-економічного організму. Економічні ідеї не виділялись із комплексу релігійно-політичних учень і відігравали незначну роль у морально-етичних міркуваннях.

1. Джсерелами, які дають уявлення про економічну думку середньовічної Індії, є *дхармашастри* (трактати про добродетельність), коментарі та *нібандхи* (скорочені виклади) дхармашастр, адміністративно-податкові інструкції та трактати про політику. Економічні ідеї, викладені у цих творах, спрямовані на стабілізацію існуючого устрою, забезпечення добробуту та процвітання панівних верств, збагачення держави. Значна увага приділялась питанням розподілу доходів, оподаткування, ціноутворення тощо.

2. У середньовічний період проблеми будівництва та обслуговування іригаційних систем поступалися місцем питанням залучення та збереження сільськогосподарського населення. Значна увага приділялась питанням розвитку міст та торгівлі з метою поповнення доходів державної скарбниці. Обґрунтовувалась необхідність централізованого регулювання ціноутворення на основі концентрації державних запасів продукції у столиці та головних містах.

3. *Основним джерелом процвітання країни* проголошувався розвиток землеробства як головного виду занять, запоруки достойного правління і суспільного порядку. Торгівля і ремесло розглядалися як другорядні види занять, ставилось завдання зменшити кількість ремісників та торговців на основі активного залучення їх до сільськогосподарської праці. Особливо засуджувалось та адміністративно обмежувалось заняття великою торгівлею та лихварством.

б) *Економічна думка середньовічного Китаю* Значне місце в економічній думці середньовічного Китаю посідає *принцип рівноваги*, згідно з яким правитель повинен був контролювати ринкове ціноутворення, послаблюючи сезонні коливання цін та сприяючи їх встановленню на «справедливому» рівні за рахунок формування та накопичення централізованих запасів продукції. З метою вирішення фінансових проблем держави обґрунтовувалась ідея зменшення споживчих витрат при дотриманні рівня добробуту підданих відповідно до їх соціального статусу.

в) Багато важливих економічних ідей міститься у творах видатного мислителя арабського Сходу **Ібн Хальдуна** (Абу Заїд Абдар-Рахмана ібн Мухаммеда аль-Хадрамі, 1332—1406 рр.). Основна його праця «Кітак аль-Ібар» («Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі») свідчить про різносторонність наукових інтересів ученого та геніальність висновків, які набагато випередили свій час.

У своїх працях Ібн Хальдун висунув концепцію «соціальної фізики», в основі якої лежить визнання Закономірного прогресу людського суспільства, зумовленого економічними чинниками. Мислитель наголошував на тому, що в основі суспільного життя лежить необхідність об'єднання людей для сумісного задоволення потреб. Рушійну силу поступального розвитку людства він вбачав у матеріальному виробництві, праці як основних джерел багатства та доходів.

Зазначивши, що «...умови, в яких живуть покоління, відрізняються залежно від того, як люди добувають засоби для існування», Ібн Хальдун висунув власну **періодизацію суспільного прогресу.**

На думку мислителя, людство у своєму розвитку пройшло три етапи:

- стан дикості, характерний для початкового періоду розвитку людського суспільства;
- стан примітивності, пов'язаний із заняттям землеробством та скотарством;
- стан цивілізації, зумовлений розвитком ремесел, торгівлі та науки, і утворенням та зростанням могутності міст.

Основою суспільного порядку проголосив приватну власність як вічний та незмінний дар природи. На думку арабського мислителя, навіть при збільшенні індивідуального достатку ніколи не зникне становий поділ суспільства за майновою ознакою та принципом «верховенства».

Висловив цікаві ідеї про товар, його властивості, ціноутворення та роль ринку. Аналізуючи просте товарне виробництво, Ібн Хальдун узалежнював ціни від факторів попиту та пропозиції:

- *кількості товарів, що пропонуються на ринку;*
- *демографічної ситуації в країні;*
- *природних чинників;*
- *розміру державних податків та зборів тощо.*

Вказав на трудове походження вартості, виходячи з того, що більша частина нагромадженого та безпосередньо корисного для людини рівноцінна вартості людської праці.

Важливу роль відводив грошам, стверджуючи, що золото і срібло є мірою вартості «усього того, що люди створюють своєю працею», «предметом зберігання», «основою доходів, накопичень і скарбів».

Великого значення надавав торгівлі, розглядаючи її поряд із землеробством та ремісництвом як природний спосіб добування необхідних засобів для життя, прагнення людини до отримання доходу (торговельного прибутку) за рахунок дешевої купівлі та дорожчого продажу.

Водночас він виступав проти надмірної дорожнечі, засуджуючи спекулятивні наміри купців, особливо спекуляцію хлібом, яка погіршує становище бідних верств населення. Відстоюючи низькі ціни на хліб, *Ібн Хальдун* зазначав, що «в силу особливого значення цього товару, необхідно віддати перевагу його важливості для прожитку над вигодами купців».

3. Економічні ідеї західноєвропейських мислителів у добу середньовіччя

Економічна думка середньовічної Європи розвивалась на ґрунті феодальних відносин під всебічним та всеохоплюючим впливом християнства. Розвиток середньовічного суспільства країн Західної Європи умовно можна поділити на три періоди, які відображають еволюцію економічного, соціального та політичного устрою та визначають своєрідність економічних поглядів та ідей.

Найбільш типовою є «Саліческа Правда» — зведення законів салічних (північних) франків, складене на початку VI ст. за розпорядженням франкського короля Хлодвіга, яке доповнювалось протягом чотирьох наступних століть його послідовниками.

«Салічеська Правда»:

- дає уявлення про соціально-економічний устрій Франкського королівства: панування натурального господарства, достатньо міцних общинних порядків, пріоритетність права общинної власності на сільськогосподарські угіддя. Сільська община, до складу якої входили вільні сім'ї, визнавалася законною формою землеволодіння. Захищався суверенітет общини, зазіхання на її майно, проголошувалась рівність усіх вільних франків перед законом. Водночас общинні принципи організації суспільного життя поєднувалися з визнанням рабства, колонату, великого землеволодіння. Раби кваліфікувалися як панське майно, їх вбивство передбачало відповідну компенсацію власнику;

- відображає процеси розкладу родового устрою і початку диференціації суспільства на основі розвитку приватного землеволодіння та відособлення окремих домогосподарств.

Поняття приватної власності у «Салічеській правді» немає, проте фіксується зародження земельного аллоду у вигляді обмеженого права успадкування земельного наділу та нерухомості в межах великої сім'ї прямими спадкоємцями померлого по чоловічій лінії. Важливим джерелом історії економічної думки раннього середньовіччя є *капітулярії* — інструкції з управління феодальним маєтком. Так, виданий на початку IX ст. королем франків Карлом Великим (742—814) «Капітулярій про вілли» (Закон про маєтки) відобразив економічні погляди та економічну політику середньовічного суспільства щодо організації та управління феодальним маєтком;

- визнає монопольне право феодалів на земельну власність. У капітулярії навіть не згадується про общинне землеволодіння, виходячи з того, що володар маєтку є єдиним власником землі. Приписується, що кожен селянин повинен мати свого пана (сеньйора). Відтак королівська влада сприяла узаконенню майнової нерівності та феодальної залежності;

- проголошує натуральне феодалне господарство ідеальною формою організації економічного життя. У капітулярії зазначається, що у феодалному помісті має вироблятися усе необхідне для життя та господарювання. Управителі маєтків повинні були мати в своєму розпорядженні «хороших майстрів, а саме: ковалів, срібних та золотих справ майстрів, чоботарів, токарів, теслярів, зброярів, риболовів, птахоловів, миловарів, пивоварів... пекарів... людей, що добре вміють плести тенета для полювання і сітки для рибальства ... також інших службовців, перераховувати яких було б занадто довго...»;

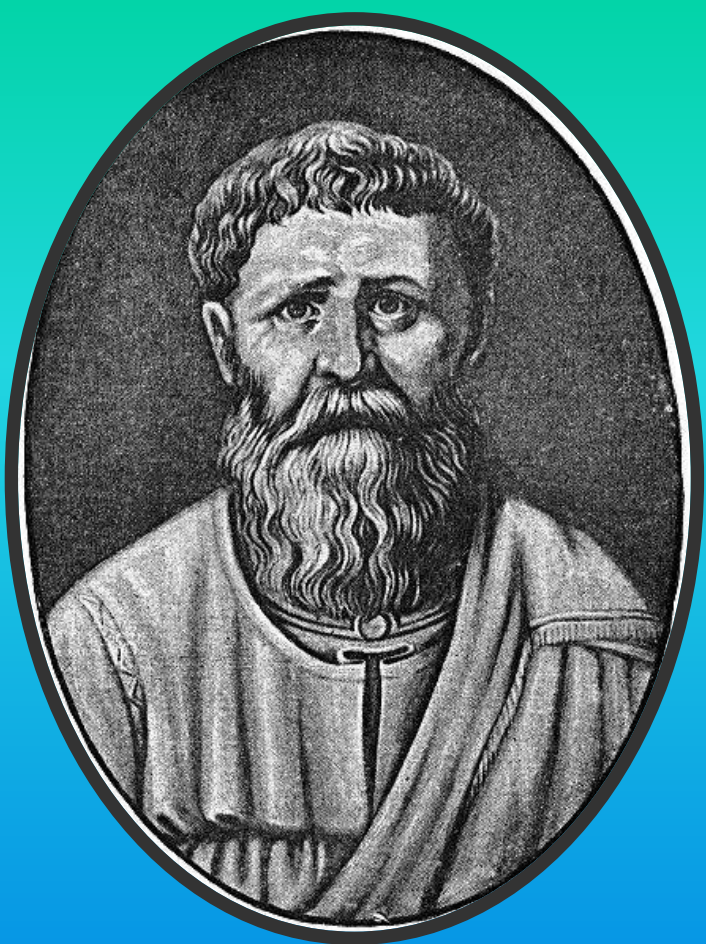
- як виключення допускає продаж надлишків продукції та купівля того, що не виробляється у маєтках власними силами. «Після того, як все буде розподілено, використано на насіння та іншим шляхом витрачено, все, що залишається від цього із усього продукту... зберігати до нашого (королівського) розпорядження, — зазначається у «Капітулярії про вілли», — ...або продавати, або залишати у запасі»;

- чітко окреслює правила поведінки та обов'язки суб'єктів господарювання. У капітулярії зазначається, що завданням феодалного помістя є виробництво і постачання всього необхідного для королівського двору, чітка фіксація усіх доходів та витрат, а також надлишків, які утворюються. Селянам приписуються численні феодалні повинності, водночас звертається увага на недопущення їх розорення тощо.

Економічні погляди ранніх і пізніх каноністів

Економічні погляди раннього християнства знайшли яскраве відображення у працях відомого релігійного мислителя, єпископа у північноафриканських володіннях Римської імперії **Аврелія Августина Блаженного** (354— 430 рр.).

Августин Блаженний (Святий Августин) був блискучим знавцем античної культури. Однак на відміну від мислителів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, він пропагував необхідність трудового життя для всіх, вважаючи фізичну працю такою ж почесною, як і розумова. На думку мислителя, вид праці не має впливати на становище людини у суспільстві.

У творі *«Про працю монахів»* Августин Блаженний зазначав, що *«Обов'язок годуватися фізичною працею — непорушна апостольська заповідь»*. Особливу повагу Августин Блаженний висловлював до землеробської праці як *«найчистішої із мистецтв»*. Чистою та достойною єпископ вважав також працю ремісників.

Водночас він різко виступав проти заняття торгівлею та лихварством, наголошуючи на гріховності нетрудового накопичення золота та срібла. У своїх творах Августин Блаженний засуджував егоїстичні прагнення до накопичення багатства та спроби панувати над людьми. Він негативно ставився до рабства, вказував на насильницький характер рабовласницької держави, називаючи її «великою розбійницькою організацією».

Особливістю економічної думки раннього канонізму було:

- в період зародження середньовіччя засуджувався торговельний прибуток і лихварський процент, які розглядалися як результат нечесного обміну і присвоєння чужої праці, тобто як гріх;
- нерідкими були вимоги заборонення великої торгівлі і лихварства;
- еквівалентним і пропорційним обмін вважався лише за умови встановлення «справедливих цін», тобто таких, які дорівнюють затратам праці, і навчали, що «недотримання пропорційності потягне за собою

Найбільш значущим автором західноєвропейської економічної думки Середньовіччя називають, як правило, *домініканського італійця, монаха Фому Аквінського (Аквіната) (1225-1274 рр.)*.

Фома Аквінський став гідним продовжувачем і опонентом одного із засновників школи раннього канонізму *Августина Блаженного, (св. Августин 359-480 рр.), котрий в кін. IV - поч. V ст.*, будучи єпископом у володіннях Римської імперії в Північній Африці, заклав догматичні безальтернативні принципи релігійно-етичних норм. Ці принципи залишалися майже незмінними аж до періоду так званого пізнього Середньовіччя, яке досягло свого розквіту в рамках *школи пізніх каноністів у XIII-XIV ст.*

Економічні ідеї в працях Фоми Аквінського. Зміна поглядів каноністів на деякі економічні проблеми, актуальні для країн Західної Європи періоду Середньовіччя, найбільш яскраво простежується у працях Фоми Аквінського.

У своїх творах Фома Аквінський:

- Людське суспільство Фома Аквінський змальовував у вигляді піраміди, у якій різні професії розміщені на неоднаковій відстані від Бога. «Як у бджілодні збирають мед, інші будують із воску чарунки, — писав італійський монах, — а королева зовсім не бере участі у матеріальних трудах, так і у людей: одні повинні обробляти землю, інші — будувати будинки, а частина людей, вільних від мирських турбот, повинна присвятити себе духовній праці в ім'я спасіння інших». Виходячи з природного походження станового поділу суспільства Фома Аквінський засуджував будь-яке прагнення тинятися вище свого стану як гріховне.

- Схвально ставився до праці, вважаючи її відповідно до традицій християнства благородним заняттям, необхідним для підтримки життя, запобігання бездіяльності, зміцнення моралі тощо. Водночас, як і мислителі античності, Аквінат ставив розумову працю вище фізичної, кваліфікуючи останню як заняття рабів.

- Розглядав приватну власність як законний інститут людського суспільства, засуджуючи вимоги «єретиків» про передачу майна від багатих до бідних відповідно до вчення раннього християнства. Наголошуючи на законності існування приватної власності як основи встановленого Богом порядку, який дає змогу людям жити відповідно до певної станової ієрархії, Фома Аквінський звертав увагу на те, що «подібно до того, як людина від природи гола, а одяг є результат її власного винаходу, так і право природної власності дано не природою, а людським розумом...».

Так, у *трактаті «Сума теології»*, на відміну від ранніх каноністів, які поділяючи працю на розумову і фізичну, виходили з божого призначення, але не відділяли їх одну від одної, враховуючи їх вплив на переваги людини і зв'язок із соціальним станом, Фома Аквінський «уточнює» цей «доказ» на користь станового поділу суспільства.

Він пише: *«Поділ людей за різними професіями зумовлений, по-перше, божою милістю, яка розподілила людей на стани... По-друге, природними причинами, які визначили те, що різні люди схильні до різних професій».*

Багатство розглядалося ранніми каноністами ще від часів *Августина*:

- як сукупність матеріальних благ, тобто в натуральній формі;
- воно має бути створено тільки докладеною для цього працею, всі інші засоби вважалися грішними;
- безмежне нагромадження золота і срібла, які вважалися за своєю природою «штучним багатством», не могло відповідати моральним, та й не тільки цим, нормам суспільства.
- «справедливі ціни» можуть бути джерелом росту особистої власності і створення «поміркованого» багатства, що не є гріхом;
- обмін у Стародавньому Світі і Середньовіччі сприймався дослідниками як акт волевиявлення людей, результат якого був пропорційним і еквівалентним;
- автор «Суми теології» звертає увагу на численні приклади, де обмін перетворюється в суб'єктивний процес, що забезпечує рівень здобутої корисності при нееквівалентному обміні речей. Іншими словами, умови обміну лише тоді порушуються, коли речі «дають користь одному за рахунок іншого»;
- «Справедлива ціна» - це категорія, яка в економічному вченні каноністів замінялась категоріями «вартість», «ринкова ціна». Вона встановлювалася феодалною знаттю і закріплювалася на визначеній території. Її рівень ранні каноністи «пояснювали», як правило, збільшенням трудових і матеріальних витрат у процесі товарного виробництва.

*Однак визначення «справедливої ціни» як витрат **Фома Аквінський** вважає недостатньо вичерпним для характеристики даного терміна. На його думку, необхідно визнати, що «*продавець має право продавати речі дорожче, ніж вони коштують самі по собі*» і при цьому річ «*не буде коштувати дорожче, ніж коштує власнику*», в іншому випадку продавець зазнає збитків, бо не отримає винагороду, яка відповідає його соціальному стану, втратить певну кількість грошей як винагороду за те, що втрачає дану річ.*

Гроші Фома Аквінський розглядає подібно вченим Стародавнього Світу і періоду раннього канонізму:

- причиною їх появи стало волевиявлення людей мати «найвірнішу міру» в «торгівлі й обороті»;
- автор «Суми теології» визнає, що хоч монети і мають «внутрішню цінність», держава все ж має право допускати певні відхилення дійсної вартості монети від її «внутрішньої цінності»;

- торговельний прибуток і лихварський процент засуджувались каноністами як неугодні Богові справи;
- прибуток і процент на позику можуть присвоюватися відповідно торговцем (купцем) і лихварем, якщо при цьому очевидно, що вони здійснюють цілком благопристойне діяння.

Іншими словами, необхідно, щоб такого роду прибутки були не самоціллю, а заслуженою платою і нагородою за те, що у торгівлі і позикових операціях мають місце праця, транспортні та інших матеріальні витрати і навіть ризик.

4. Економічна думка в Україні часів середньовіччя

Економічна думка в Україні періоду середньовіччя сягає своїм корінням історії Київської Русі та і започаткування державності східних слов'ян.

Важливе місце серед першоджерел, які уможливають дослідження розвитку економічних ідей на /теренах Київської Русі, належить *«Руській правді»* - першому давньоруському зведенню законів. Це своєрідний кодекс феодального права, спрямований на регламентацію станових взаємин, майнових відносин, захист прав власності феодальної знаті на землю і залежних селян, отримання грошових і натуральних виплат тощо.

Кодекс правових норм «Руська правда»:

- Дає уявлення про господарське життя, власність, економічні відносини, організацію великого княже-боярського володіння, майновий та соціальний статус окремих категорій населення. Згідно з Руською правдою давньоруське суспільство складалося із бояр та вунів (чиновників), військових, придворних, купців, землевласників, «людей» (вільних общинників), смердів (напіввільних селян), холопів (рабів), закупів (боржників), рядовичів (найманих робітників), ізгоїв (позбавлених свого соціального статусу) та ін. Регламентує права феодалів на земельну власність, визначає становище залежних селян та інших груп населення.

- Охороняє право приватної власності, упорядковує систему майнових відносин, визначає відповідальність за підпали, порушення меж земельних наділів, крадіжку хліба, худоби, іншого майна.

- Визначає міру покарань, систему штрафів за порушення встановлених норм: «За голову боярина...чи громадян відомих — 80 гривень; за князівського отрока, кухаря, купця, за усяку людину руську — 40 гривень. За раба нема провини: але хто вбив його, повинен платити господарю урок: за ремісника — 12 гривень, за холопа — 5, за порушення межі — 12 гривень, за вбивство феодала — 80 гривень, вільної особи — 40 гривень, холопа — 5 гривень».

- Регламентує торговельні операції, правила укладання торговельних угод, захищаючи інтереси як купців, так і споживачів. Ряд статей «*Руської правди*» засвідчують розвиток торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої) у натуральному в своїй основі давньоруському господарстві. Йдеться також про формування у давньоруській державі купецьких товариств «на вірі», в яких торговельні угоди укладаються без свідків, на основі взаємної довіри та відповідальності партнерів.

- Обмежує лихварські операції, упорядковує систему боргових зобов'язань, надання позик як у натуральній, так і в грошовій формах. Складовою кодексу юридичних норм є статут Володимира Мономаха, спрямований на захист купців та міських жителів від свавілля лихварів. Володимир Мономах обмежив довільне стягнення позики, встановивши, що лихвар має право отримувати проценти лише три рази, після чого він втрачав сам капітал. Позики під 20 % річних дозволялося брати без обмежень строку.

- Визначає права громадян, пов'язані з успадкуванням. Князь позбавлявся права успадковувати майно бояр і дружинників. Якщо останні не мали синів, то власниками майна ставали їхні доньки.

Визначною пам'яткою дослідження економічної думки староруської держави є літописне зведення *«Повість врем'яних літ»* — монументальний історико-літературний твір, який увібрав у себе не лише досвід староруської писемності, але і досягнення європейської думки середньовіччя, традиції візантійської культури тощо. Створена на початку XII ст. ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором *«Повість врем'яних літ»* вперше пов'язала історію Київської Русі з всесвітньою історією.

У творі йдеться про активні зовнішньоторговельні зв'язки Київської Русі з іншими державами, поповнення доходів казни за рахунок надходження з господарств данини, зборів з населення, штрафів, торговельного мита та військової здобичі. *«Повість врем'яних літ»* засвідчує розвиток суспільного поділу праці у давньоруській державі, зміцнення ремесел та товарного виробництва, поширення товарно-грошових відносин тощо.